

РОЗВІДКИ

Ірина Тюрменко

●

ДОБА ІВАНИ МАЗЕПИ В ТВОРЧОСТІ І. ОГІЄНКА

Логічним продовженням боротьби за українську державу Іван Огієнко вважав спробу її вибороти та утвердити за час гетьманування Івана Мазепи. Негативні наслідки Руїни, відбившись на всіх сферах українського життя, привели суспільство до стану певного шоку, коли українство крок за кроком втрачало свої позиції. Здавалося, що воно настільки змирилося зі своїм становищем, що зовсім втратило волю до боротьби. Саме в цей час на політичній арені і з'являється постать Івана Мазепи, який, враховуючи попередній досвід визвольних змагань, «продовжував в іншому стилі діло Великого Богдана, але не закінчив його. Проте він створив свою незалежницьку епопею, за якою йде український народ», — зазначав Іван Огієнко.¹

Значення Івана Мазепи в історії української державності визначила вага зробленої ним справи. Та, як показує аналіз літератури, найбільш притягувала своєю непересічністю і одночасно незбагненністю постать самого гетьмана, що знайшло свій відбиток у величезній кількості матеріалів газетної хроніки, мемуарах, наукових дослідженнях, літературних творах. Ще й сьогодні Іван Мазепа овіяний таємницями та легендами, завдяки яким він є добре відомим політичним діячем європейського рівня. Його образ, оспіваний Вольтером, Байроном, В. Гюго, О. Пушкіним, притягує до себе увагу читачів, тримає в постійному інтересі науковців, які захоплюються сміливою волелюбною вдачею Івана Мазепи, його енциклопедичною ерудицією, знанням мов, людської психології та дипломатичними здібностями! У той же час слід зазначити, що постать гетьмана так само неоднозначно відбита в історіографії, як і неоднозначно трактується його спроба шляхом союзу з Карлом XII досягти відновлення української держави. Відсутність однозначності та визначеності в оцінці І. Мазепи робить цю постать чи не найбільш суперечливою в українській історії.

На тлі попереднього світового численного доробку науковців, літераторів, композиторів, присвяченого Мазепі, слід відмітити, що в оцінці його постаті чітко виділилися два кардинально протилежні підходи.

Як відомо, першу офіційну оцінку Мазепі дав Петро I, завдяки якій гетьман увійшов в історію як зрадник, а будь-які прояви національної свідомості кваліфікувались як «мазепинство», тобто зрадництво інтересам Російської імперії. Таку позицію зайняла російська історична школа, а її традиції були продовжені у радянський час. Внаслідок існування імперських претензій Росії на Україну анафема Мазепі виголошувалася протягом трьох століть.

У контексті з традицією російської наукової школи оцінив діяльність І. Мазепи історик Дмитро Бантиш-Каменський, його «История Малой России» побачила світ, у першому виданні 1822 року, а її популярність спонукала до перевидань у 1830, 1842 та 1903 роках.² Хоча ця праця була присвячена імператору Миколі Павловичу і не виходила за офіційні межі трактування тих чи інших подій, Бантиш-Каменський, на думку Д. Дорошенка, по суті, став першим істориком України.³

Відаючи данину часові, слід зазначити, що Бантиш-Каменський все-таки віднайшов в особі Мазепи набагато більше позитивних якостей, ніж на це спромігся М. Костомаров шістдесят років по тому. Бантиш-Каменський підкреслював не тільки природну обдарованість гетьмана, високий на той час рівень освіти, знання мов, володіння засобами ораторського мистецтва, але й відмічав якості державного діяча. «Мазепа был искуснымъ министром, умель давать советы, полезныя государству и стране, им управляемой...» «В мирное время Мазепа полезен был царю советами».⁴

Головне питання мазепознавства історик вирішив у традиційній манері, додавши і своє слово на користь «зрадництва» Мазепи. У поясненні вчинку Мазепи Бантиш-Каменський намагався довести, що його крок був викликаний не бажанням звільнитися від московської залежності, а зумовлений чинниками винятково особистого характеру. Цар Петро I, на думку історика, не порушив прав малоросійського народу. «Власть гетманская при Мазепе была ограничена, по причине злоупотреблений, оказанных его предшественниками, но права и вольности войсковыя подтверждены, оставлены в той же силе, как при Богдане Хмельницкомъ», а сам Мазепа та його родина були обласкані царем.⁵ У поясненні вчинку гетьмана Бантиш-Каменський схилився до офіційної думки, що панувала у суспільстві, наголошуючи на вкрай негативних рисах характеру Мазепи і, зокрема, на його великій невдячності та честолюбстві.⁶ В іншому разі Бантиш-Каменському довелося б визнати об'єктивну логіку подій та обставин у діячів вже літнього гетьмана.

Досить спрощений образ Івана Мазепи характерний і для представників української народницької школи. В оцінці його вчинків вони не вийшли за межі російської історіографії. Історики-народники від М. Маркевича, П. Куліша до М. Костомарова теж бачили в ньому зрадника, але його відступництво було перенесено у площину інтересів українського народу. Близька до них точка зору О. Лазаревського, який в полеміці з Ф. Уманцем відстоював позицію М. Костомарова, підкреслюючи, зокрема, що гетьман не був патріотом, а схильність до зради існувала у Мазепи в крові, як у людини, що була зрощена на правобережних шляхетських традиціях.⁷ Проте, на відміну від М. Костомарова, О. Лазаревський проводив думку про бездержавність українського народу. «Народ был «равнодушенъ к идее независимой Малороссии», потому что эта идея не помещалась в его сознании».⁸

М. Костомаров присвятив Мазепі спеціальне дослідження, що вийшло друком у 1882 році. Проте причина вкрай негативної оцінки гетьмана не зовсім зрозуміла як для тогочасних, так і для сучасних науковців. Наприклад, Д. Дорошенко вбачав у цьому бажання Костомарова «примирити російський уряд з українським рухом», намагаючись довести, ніби політичний сепаратизм був чужий українському народові. В. Сергійчук наголошує на «вірнопідданстві» вже на той час літнього історика, а М. Куренівець (псевдонім — І. Т.) — ренегатстві. Проте для істориків радянської школи, і зокрема для Б. Литвака — автора передмови сучасного перевидання праці М. Костомарова, характеристика Мазепи, зроблена Костомаровим, об'єктивна і сумніву не підлягає.⁹

М. Костомаров не знайшов для Мазепи інших характеристик, як авантюрист, зрадник, егоїст, лицемір, кар'єрист та до всього ще й старий розпусник. У розумінні історика І. Мазепа був далекий від національних ідей. «Самое верное определение этой личности будет сказать, что это была воплощенная ложь». Костомаров навіть не пов'язував його з українським народом, підкреслюючи, що Мазепа був поляк за вихованням та способом життя.¹⁰ Навпаки, історик прагнув відмежувати й очистити народ від тавра зрадництва. Народ, на його думку, визнаючи свою народну особливість і прагнучи національної незалежності, інстинктивно відчув, що його тягнуть до загибелі. Тому з двох зол вибрав найменше: «И если кто и был истинным виновником спасения Русской державы, то это — малороссийский народ... Измена Мазепы ни в каком случае не могла падать на малороссийский народ, который так не любил своего гетмана, что последний должен был охранять свою особу... Малороссийскому народу следовало быть совершенно изъятым от пятна, павшего на Мазепу: народ за Мазепой не пошел».¹¹ Мабуть, Костомаров був більше обтяжений ідеями слов'янофільства, чи, як справедливо відмітив Т. Мацьків, своєї історично-політичної філософії, а саме: федералізму та концепції злиття двох руських народностей.¹² Хоча Б. Крупницький відносить це на рахунок хибного методу психологічного аналізу, що був застосований М. Костомаровим.¹³

Дуже наближена до Костомарова концепція М. Драгоманова. Не можна сказати, щоб вона повністю збігалася, бо Драгоманов поряд з негативними оцінками Мазепи побачив в його універсалах, а більше П. Орлика, ще й «ясну республіканську думку».¹⁴ У той же час, республіканізм Мазепи Драгоманову видавався не самостійною політичною концепцією, «а просто переложеним з польського» й виставленим «найбільше проти Петра з його царством».¹⁵ У цьому виявились непослідовність, протиріччя поглядів, а, головне, недооцінка Драгомановим Мазепи та його доби в історії України.

Зовсім протилежний погляд на Мазепу був окреслений Вольтером в «Історії Карла XII, короля шведського» (1831 р.), який осягнув тісний зв'язок між споконвічним прагненням України до свободи та історично-місією Мазепи. Хоча М. Небелюк підтримує позицію І. Борщака, згідно з якою у пізніших виданнях «Історії Карла XII» та «Історії Росії за Петра Великого» погляд Вольтера кардинально змінився, «віддзеркалюючи російську точку зору на Мазепу»,¹⁶ незаперечним є факт, що саме завдяки йому Західна Європа довідалась, хоча і коротко, про волелюбну Україну, а життя одного з її незбагнених для багатьох гетьманів лягло в основу сюжетів західноєвропейської літератури. Вольтер, до речі, фактично заперечував зрадництво Мазепи, як рису характеру, наголошуючи, що гетьман лишився «вірний новому союзу».¹⁷

Зародження державницького погляду на Мазепу українська історична думка пов'язує з дослідженням Ф. Уманця. У прагненні знайти об'єктивне пояснення вчинків гетьмана Уманець проводить думку, що вони у жодному випадку не пов'язані з рисами його характеру, а є наслідком «непредвиденного стеченія обстоятельств». Уманець зазначав, що прагнув описувати не лицаря чи святого, а «живаго человека, со всеми недостатками эпохи, в его собственной обстановке; одного из умнейших малороссиянъ XVII века, который, в духе своего времени, всегда шел кратчайшей дорогой».¹⁸

В Уманця не викликало сумніву, що Мазепа щиро прагнув самостійності і незалежності України, а службу цареві пояснював тим, що гетьман, як і його попередники, не вірили в можливість власними силами досягти самостійності. «После «Руины» и «Андрусовскаго» договора, Малороссия перестала верить в свои силы». Такий висновок дослідник зробив на основі аналізу герполітичного становища України. Ще за часів

Богдана Хмельницького, вважав він, Україна вийшла на політичну арену надзвичайно молодим суспільством на тлі вже сформованої аристократії у Польщі, деспотизму у Туреччині і самодержавства у Москві. Тому їй було надзвичайно важко власними силами вибороти самостійність. Ще Богдан Хмельницький, «понимал, что для государственной самостоятельности в Малороссии нет базиса».¹⁹

Мазепа, на думку Уманця, був патріотом свого краю, для якого малоросійська точка зору була обов'язковою. Виключно з цих позицій український гетьман служив Петру, бо розумів, що Петро, піднімаючи на рівень цивілізації Росію, тим же рухом піднімав і Малоросію.²⁰ Разом з тим слід зазначити, що в оцінці Петрових реформ учений допускав непослідовність, а часом і протиріччя поглядів.

Усталений позитивний підхід до постаті І. Мазепи утвердився в історіографії із становленням української державницької школи. Історики-державники, такі як І. Борщак, Д. Донцов, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, В. Липинський, Т. Мацьків, Р. Млиновецький, О. Оглоблін, розглядали дії Мазепи як крок до, відновлення української держави, а тому виправдовували те, що у представників народницької школи вважалось за очевидне зрадлиство. Постать Мазепи у трактуванні державників виступає більш цілісною і глибокою, бо її починають аналізувати на тлі епохи і тих суспільно-історичних процесів, що проходили в Європі.

Разом з тим слід зазначити, що всякі пошуки правдивої, об'єктивної оцінки Мазепи як політичного діяча не дали результату. І передусім тому, що і в наш час майже відсутні ґрунтовні сучасні дослідження, присвячені Мазепі, саме під таким кутом зору. Серед нечисленної сучасної вітчизняної наукової літератури можна виділити, перш за все, працю В. Сергійчука, який на основі введення в обіг нових архівних джерел зробив спробу подати нове розуміння І. Мазепи та його діяльності, пояснити складні, а часом і заплутані кроки гетьмана у зносинах з Москвою, Петриком та Палієм, певною мірою зняти з нього тавро кріпосника та захисника інтересів тільки верхівки козацької старшини.²¹

Спонукає до переосмислення та подальшого дослідження нарис про Мазепу в трактуванні В. Смоля. Зокрема, вчений підкреслює, що не можна однозначно оцінювати перехід гетьмана на бік Карла XII. У цьому кроці поєдналися як суспільні та моральні позиції гетьмана, його особисті образи, так і сприятлива міжнародна ситуація.²²

Позитивною тенденцією сучасних досліджень про Мазепу є те, що вони намагаються відійти від традиційної в класичній історіографії методики, застосовуючи нові підходи до вивчення Мазепи та його доби. Так, О. Субтельний використав порівняльний підхід, що дозволило проаналізувати постать Мазепи у контексті загальносвітового історичного процесу. Він доводить, що тип Мазепи та «мазепинства» був характерний для європейських визвольних рухів кінця XVII початку XVIII століття.²³

Досить критично сучасні науковці ставляться до аналізу постаті Мазепи з позицій психологічного аналізу. Спочатку Б. Крупницький, а за ним і В. Горобець²⁴ підкреслюють хибність такого шляху, якщо йдеться про об'єктивність дослідження. Зокрема, ще свого часу Б. Крупницький зазначав, що «коли ми беремося оцінювати історичного діяча, то мусимо не забувати, що... логіці обставин і подій відповідає логіка, відповідних поступовань і рішень історичного діяча. Те же саме торкається ідеї, програми або ідеології діяча».²⁵

На жаль, на сьогодні проблемам мазепознавства присвячені лише одна конференція, що тільки поставила на порядок денний питання про необхідність вироблення сучасного підходу до вивчення всього кола надзвичайно гострих і дискусійних проблем, пов'язаних як із самою постат-

тю Мазепи, так і його доби, та монографія С. Павленка «Міф про Мазепу».²⁶

Певною мірою заповнює прогалину у сучасних вітчизняних дослідженнях про Мазепу перевидання статей і розвідок науковців діаспори, що були надруковані головним чином в «Українському історичному» протягом 50—90-х років. До збірника увійшли праці О. Оглоблина, Т. Мацьківа, М. Небелюка, Т. Забеського, одна з розвідок раннього періоду творчості Д. Донцова тощо.²⁷

Серед численної наукової літератури, на жаль, білою плямою залишається творчий доробок І. Огієнка. Спробуємо і ми, через призму його наукових розвідок, проаналізувати діяльність українського гетьмана та визначити значення того історичного часу, який названий І. Огієнком епохою Івана Мазепи.

Перш ніж розпочати аналіз поглядів Івана Огієнка на Мазепу та його добу, слід зазначити, що вчений був добре ознайомлений як з працями класичної української історіографії, так і сучасними йому дослідженнями, зробленими українськими ученими діаспори і науковцями України. Разом з тим, безпосередній вплив на вироблення багатьох концептуальних поглядів на Мазепу справили праці О. Оглоблина. Зокрема, І. Огієнко прийняв дату народження Мазепи, запропоновану Оглоблиним, а саме: 1639 рік. До речі, ще й сьогодні думки учених з цього питання розходяться. Як правило, історіографія подає її між 1632—1640 роками, і, зокрема, Возняк визначив 1632 рік, В. Сергійчук — 1644 рік, а В. Смолій наближує дату народження Мазепи до 1640 року.²⁸

Характерною особливістю Огієнкового бачення тієї доби, до речі, як і попередніх періодів боротьби за державу, є концептуальні засади, що стали результатом поєднання позицій державницької школи з традиціями народництва. Бажання об'єктивно і неупереджено висвітлити події спонукало ученого до застосування порівняльного аналізу та зіставлення думок різних наукових шкіл. І. Огієнко також не зупинився лише на аналізі діяльності самого гетьмана, а прагнув дати своє розуміння того періоду і тих історичних завдань, що стали перед українським суспільством. Вагомість того часу в боротьбі за державу дала підставу вченому визначити гетьманування Мазепи як окрему епохальну добу, коли доля України могла кардинально змінитися. Учений підкреслював, що політика гетьмана не була випадковою. У нових умовах, в інший час вона була спрямована на закінчення справи, початої Б. Хмельницьким. Таким чином, учений проводив думку про наявність глибокої державотворчої традиції в українському суспільстві, і Мазепа не випадав з цієї загальноісторичної канви. Саме тому І. Огієнко рішуче заперечував «розп'яття» І. Мазепи народниками, рівнозначно, як і не ідеалізував його як політичного діяча, що певною мірою характерно для вчених-державників.

Своє розуміння головних подій учений висвітлив в історичній драмі «Розп'ятий Мазепа». Сама назва цього твору дуже символічна. Розпинали Мазепу, як підкреслював І. Огієнко, як свої, так і чужі за те, що він програв державну справу. Долю переможених, на його думку, розумів і сам Мазепа. «То той герой, то той великий» лише переможець. «А ні, — жбурнуть тебе під лаву, і станеш кодром без'язиким», — такі слова вклав І. Огієнко в уста Мазепи.²⁹

Незважаючи на те, що це лише одне дослідження, присвячене Мазепі, воно надзвичайно вагоме у розумінні погляду вченого на внутрішню та зовнішню політику гетьмана. Використовуючи суто літературні форми, І. Огієнко, зобразив останні дні життя гетьмана на тлі ретроспективного аналізу його діяльності. Вже відбулася Батуринська тра-

гедія та Полтавська битва. Мазепа зі своїми прибічниками 30 червня 1709 року перетнув Дніпро і попрямував на південь до Очакова та Бендер. У своєму дослідженні, присвяченому Мазепі, учений не тільки проаналізував його політику та причини поразки, а й відбив також погляди різних верств тогочасного українського суспільства, яке часом зовсім не розуміло логіки політичної діяльності гетьмана.

Перш за все І. Огієнко принципово визначив головне питання, пов'язане з Мазепою, заперечивши правомірність вживання терміну «мазепинство» як синоніма зрадництва. За глибоким переконанням ученого Мазепа не тільки не був зрадником, а навпаки, він — «одна з найбільших історичних осіб», яка за історичною значимістю стоїть поруч з Богданом Хмельницьким. Зрадник, на думку І. Огієнка, — це цар Петро, який перший почав свідоме нищення України: не виконував підписані угоди, насамперед Переяслівську, обмежував політичні права та стародавні козацькі вольності, руйнував Україну економічно, знищував фізично. І. Огієнко доводив, що самодержавницька політика Петра I була направлена на ліквідацію української державної автономії. Саме це, як вважав учений, і стало головною причиною виступу Мазепи проти московського диктату.³⁰ Таким чином, учений проводить тісний зв'язок між бажанням гетьмана звільнитися від домовленостей Переяслівської Ради, які на той час були вже сильно порушені, і переходом Мазепи на бік шведів. Між іншим, такої думки дотримується і В. Сергійчук, припускаючи, що «в наслідках Переяслівської Ради, умови якої потоптав російський царизм, слід шукати причини того кроку, на який зважився «всей ради Украины» восени 1708 року Мазепа».³¹

Головною метою політики І. Мазепи було створення незалежної держави. Це завдання, на думку вченого, було окреслено гетьманом аз самого початку його державницької діяльності. Як і О. Оглоблін, І. Огієнко відкинув твердження М. Андрусяка про те, що Мазепа став свідомим поборником самостійності України тільки після 1705 року.³² Опіраючись на літературну спадщину українських полемістів XVI—XVII століть, І. Огієнко відстоював думку про безперервність існування державницької ідеї в українському суспільстві. Зокрема, вона знайшла своє втілення в концепції «відродження Києва як другого Єрусалима» і була надзвичайно популярною в усіх колах суспільства. Підкреслюючи політичне значення цієї ідеї, І. Огієнко наголошував на тому, що боротьба за українську державу розглядалася як еквівалент боротьби за відновлення Києва як давньої столиці України. Українська спільнота пов'язувала себе з державницькою традицією Київської Русі. Тому Огієнко дорікав гетьману за те, що той не зумів відстояти Київ як столицю Гетьманщини, бо «тільки той Україну має, хто держить Київ у руках».³³ Саме з цієї причини Москва «Києва не віддала» — зазначав учений.

Розглядаючи значення Києва в духовному аспекті, І. Огієнко вкладав у нього поняття значно ширше, ніж про це свого часу писав О. Оглоблін. Останній, зокрема, тільки поставив цю проблему, зазначивши, що ідея «другого Єрусалима», яка «вістряє своїм повертається проти московського III Риму», має давню історію, але не достатньо досліджена.³⁴

І. Огієнко розглянув це питання у розвитку, починаючи від періоду Національно-визвольної війни, тому і ступінь її розробки значно ґрунтовніший. У проблемі Києва як «другого Єрусалима» учений виділив декілька аспектів. Перш за все, він підкреслював більш глибоку духовну традицію Києва у порівнянні з новим московським релігійним центром. Саме українська церква була релігійно-духовним спадкоємцем стародавньої Української Церкви, заснованої за княжої доби. Тому відродження Києва учений пов'язував з відновленням Київської митрополії.

І. Огієнко протиставляв духовне значення Києва не тільки Москві з її імперською ідеєю «III Рима», а й католицькому Риму, який у прагненні «винародовлення» України розбив її на два протилежних табори: «уніатів і неуніатів». Унія «розбила духову єдність українського народу; вона кинула брата на брата, «русина на русина», і навіки вбила ідею правдивої української соборності. До того український народ роздвоївся: одні тягнули до Риму і йшли з поляками; а другі обороняли православний Київ як центр українського духу. Про політичну силу України обидві сторони мусіли забути, що й треба було ворогові», — писав І. Огієнко.³⁵ Тому в ідею «другого Єрусалима» за час Мазепи учений вкладав ще ідею духовно-ідеологічної соборності української нації.³⁶

Аналіз поглядів І. Огієнка на проблему духовного відродження Києва як «другого Єрусалима» показав, що в цьому питанні вчений був дуже близький до ідеологічних засад Кирило-Мефодіївських братчиків. На його думку, саме Києву належить провідна роль у створенні всеслов'янської православної спільноти, яка б виступила єдиним фронтом в одвічній боротьбі з католицьким Заходом.³⁷ Таким чином, учений досліджуючи епоху Мазепи, простежив тісний зв'язок, який існував між безперервною державницькою традицією в українському суспільстві і прагненням Мазепи втілити її в життя. Слід зазначити, що ідеологема Києва як «другого Єрусалима» була надзвичайно близькою самому вченому. Вона стала наріжним каменем його концепції щодо відновлення Держави і церкви у період Української народної революції у 1917—1920 роках. І. Огієнко був її палким прихильником і активним популяризатором як митрополит Української Греко-Православної Церкви в Канаді, підкреслюючи її актуальність і для сучасної йому України.

Певну непослідовність поглядів виявив І. Огієнко у питанні про причини поразки Полтавської битви. Зокрема, він доводив, що Петро I виграв Полтавську битву випадково, тільки завдяки тому, що Карл XII був поранений і не зміг здійснювати керівництво боєм. Навіть для самого Петра I перемога була несподіваною. На його думку, і Батурин був взятий підступністю, за допомогою зради полкового обозного Івана Носа, а не за допомогою військових переваг московського війська та сили зброї. До речі, думка про роль несподіваного збігу обставин під час походу Карла XII висловлена в працях Д. Дорошенка, О. Лазаревського, Т. Мацьківа, історика нової шведської школи Стілле тощо.³⁸ Проте вона була піддана різкій критиці з боку Р. Млиновецького, який підкреслював, що поразка шведів під Полтавою не була несподіваною. Московське військо сильно переважало чисельно і зброєю, тому йому не важко було здобути перемогу. Твердження про військову силу шведів під Полтавою віддзеркалює московську точку зору.³⁹ Д. Донцов причини поразки взагалі вбачав у невдало вибраному часі. «Діло виконано запізно», — писав він. Слушний час, на його думку, був у 1707 році, а у 1708 році ситуація склалася не на користь шведського війська.⁴⁰

Разом з тим І. Огієнко зазначав, що падіння Батурина у військовому і політичному відношенні вже визначило долю України. Учений називав Батурин серцем всієї справи і основою перемоги. Якби вистояв Батурин, то вистояла б і вся Україна. Відома фраза Мазепи, що «тепер все пойдеться інакше: Украина, устрашенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами заодно», пізніше оповіdana П. Орликом, вірогідно, сформувала і ставлення І. Огієнка до цих подій. Думку про те, що доля всієї кампанії була вирішена раніше Полтавської битви, висловив О. Оглоблин. Він, зокрема, підкреслював, що з часу руйнації Запорозької Січі (травень 1709 року) військова ініціатива остаточно перейшла до московського війська.⁴¹

Полтавська трагедія, вважав учений, стала для України останньою краплею у трагічно-зрадливому перебігу подій, хоча і була прикрою

випадковістю. Політичне значення Полтавської битви учений розглядав у двох вимірах. У поразці І. Огієнко шукав не тільки пояснення причин невдачі, але вбачав у ній потужний позитивний потенціал у боротьбі за державу та незалежність. Полтавська битва відкрила, як писав учений, «ворота до держави» у майбутньому, честю і славою увінчала українців за те, що вони не зреклись і не побоялись після кривавої розправи в Батурині відкрито виступити проти Москви. З іншого боку — вона дала підстави для поступової інкорпорації України до складу Москви.⁴²

Намагаючись з'ясувати питання про стосунки Мазепи з Московією, І. Огієнко прийшов до думки, що вони визначались переважно тією ситуацією, що склалася. Він, як і більшість учених державницької школи, відмічав, що Іван Мазепа був сформований в умовах Руїни, що і визначило особливість його зносин з Московією. «Гетьман Іван Мазепа, один з найкращих дипломатів..., мусів так само тягнути... згубного московського воза».⁴³

Проте вихований родиною на традиціях українського православ'я, Мазепа залишався українським патріотом-державником.⁴⁴ Така точка зору збігається з думкою О. Оглоблина, який зазначав, що гетьман не був ані московофілом, ані московофобом. Він ішов на компроміс з Московією, коли це було можливо і потрібно для здійснення його головних політичних цілей.⁴⁵

І. Огієнко рішуче відкинув думку про те, що гетьман продався Москві і їй вірно служив. Він підкреслював, що підписані Мазепою «Коломацькі статті» (1687 р.), які сильно обмежували козацькі вольності, і передача Москві Української Православної Церкви — це не тільки вимушена необхідність, але й недобрий спадок, залишений попередниками. Україна лежала в руїні, обмежена теренами Лівобережжя, повністю залежна від інтриг старшинської аристократії. Зокрема, передача Церкви була зініційована Самойловичем, «а гетьман І. Мазепа прийняв це, як доконаний факт». По всій Україні стояли царські полки, кожний рух гетьмана та козацької старшини був під пильним наглядом московських шпигунів, Україна позбавлялася елементарних прав і свобод. Як підкреслював І. Огієнко, І. Мазепа був невольний навіть у слові. В таких умовах, на думку вченого, не можна було діяти інакше, ніж діяв гетьман.⁴⁶ Такий погляд досить розповсюджений в українській історіографії державницького напрямку. Його підтримують Т. Мацьків, Р. Млиновецький, О. Оглоблин, В. Сергійчук, В. Смолій.

І. Огієнко, як і представники державницької школи, відкидав особисті мотиви, якими начебто керувався гетьман, розриваючи стосунки з Московією. На цьому, зокрема, наголошували Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров, О. Лазаревський, певною мірою В. Смолій. Гетьман, на думку Огієнка, був українським державним діячем, який захищав інтереси всієї України. Вперше такий погляд на Мазепу був сформований Ф. Уманцем⁴⁷ і досить ґрунтовно розроблений О. Оглоблиним, який, зокрема, підкреслював, що Мазепа не належав ні до кримської, ні до польської орієнтації, він мав українську орієнтацію.⁴⁸

Огієнко також доводив, що на стосунки Мазепи з Московією сильно впливали два чинники: «Коломацькі статті», а також ще більш обтяжливі матеріальні, духовні і територіальні наслідки доби Руїни. Для того, щоб зберегти хоча б ту обмежену автономію, Мазепа вимушений був, на думку вченого, «гнути спину» та робити вигляд, що вірно служить Москві. І. Огієнко був глибоко переконаний, що доноси і наклепи, які почали закріплюватись в українській менталітет, разом з шаленою боротьбою за гетьманську булаву, становили реальну загрозу для незалежності України.⁴⁹

Саме з цих позицій І. Огієнко розглядав події приборкання повстання Петра та Палія, виконання смертного вироку Кочубею та Іскрі,

Учений проводив думку про те, що навіть в разі, якщо б Мазепа робив це не з наказу Петра I, то він все одно послужився б не менш рішучими заходами, бо вищезазначені події не сприяли формуванню незалежної правової держави, якої так домагався гетьман. І. Огієнко зазначав, що Палій і Петрик «ішли облудними шляхами, для праці правної негідні, — їм не було в розб'ї там!»), а вчинок Кочубея та Іскри кваліфікував як зраду інтересам України, привірюючи його до в'їнку Івана Носа.⁵⁰

Вищезазначені події в оцінці І. Огієнка показують, що його коливання між науковими засадами народників і державників в напрямку їх поєднання приводили до відстоювання позицій державницької школи. Зокрема, і в даному разі учений підкреслював, що створенню правової незалежної української держави мають підпорядковуватись інтереси як цілої нації, так і кожного її індивіда. Учений засуджував защеПЛену Руїною психологію «гайдамацтва» та «бунту», які, як правило, виявлялися тоді, коли потрібні були об'єднання та концентрація сил. До речі, В. Смолій також зазначав, що «гетьман ніколи не співчував «заколотникам» та «злочинцям», розуміючи під ними «найменші прояви невдоволення».⁵¹

І. Огієнко проводив думку про те, що Мазепа почав будувати незалежну державу ще у межах московської зверхності, а не пов'язував вирішення цього питання з остаточною отриманням державної незалежності. Така постановка питання певною мірою збігається з позицією Є. Маланюка, який підкреслював, що головне значення Мазепа як «Великого Ліквідатора Доби Руїни» полягало в його державній стратегії, яка «була ширша за чисто військову, бо обіймала... боротьбу за молоде покоління».⁵²

Проте таке негативне ставлення І. Огієнка до Петрика, Палія, Кочубея навіть з державної точки зору викликає заперечення, бо не зовсім відповідає дійсному стану речей. Зокрема, О. Оглоблин, спираючись на архівні джерела, своїм дослідженням фактично спростував звинувачення на їх адресу. Так, Петрик, на думку Оглоблина, ставив за політичну мету визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у межах осібної держави. Палій як «блискучий організатор й народний вождь», «гарячий патріот своєї батьківщини» був прібічним ідеї єдності обох берегів Дніпра та працював над об'єднанням всіх українських сил у боротьбі проти Польщі. У Оглоблина також немає сумніву щодо патріотичних почуттів Кочубея, який зважився на донос, можливо, не стільки з причини особистої образи, а, що імовірніше з причини політичних розходжень, бо був прихильником кримської орієнтації України.⁵³ В. Смолій побачив глибокі станові протиріччя в стосунках між Мазепою та Палієм. Підтримуюючи думку В. Антоновича з цього питання, він пояснював ситуацію, що склалася, через зіткнення двох полярних поглядів на суспільно-політичний лад України — демократичного, козацького — Палія і аристократичного, панського — Мазепа.⁵⁴

Слід думати, що на ставлення І. Огієнка до минулих подій та історичних постатей більше вплинув його безпосередній практичний досвід, який сформувався на теренах українського державотворення. Багато українських діячів, керуючись виключно інтересами української справи, вносили розкол та розбрат в український рух, що стало на заваді утвердженню незалежної української держави.

Деяку непослідовність поглядів виявив І. Огієнко і в питанні про соціальну політику Мазепа. Він відкинув тезу Ф. Уманця про Мазепа як політичного діяча, що «в силу личного взгляда на дело», а не під тиском Петрика чи Запорозького козацтва, захищав посполитих та бідніше козацтво.⁵⁵ Так, як і О. Оглоблин, І. Огієнко намагався диферен-

ційовано розглянути питання про ставлення Мазепи до різних соціальних верств: козацької старшини, посполитих та бідного козацтва. Зокрема, учений наголошував, що гетьман, вважаючи «панство за основу» суспільства, перш за все відстоював його інтереси, бо саме на нього він спирався у своїй політиці.⁵⁶

Що стосується народних мас, то І. Огієнко зазначав, що політика Мазепи була спрямована на посилення кріпацтва серед поспільства та обмеження прав та свобод простого козацтва. Тому, на його думку, в порівнянні з соціальною політикою Богдана Хмельницького, вона навіть в деякій мірі була регресивною. Якщо Богдан Хмельницький стояв на порозі знищення кріпацтва, то Мазепа, навпаки, фактично відтворював соціально-економічну структуру Росії періоду Петрових реформ. В той же час учений не заперечував позитивних наслідків господарської діяльності гетьмана.⁵⁷

Слід зазначити, що сучасна українська історіографія більш виважена у своєму ставленні до оцінки соціальної політики І. Мазепи. Зокрема, В. Смолій наголошує, що гетьман був далекоглядним політиком та адміністратором, уміло проводив свою соціальну політику, прагнучи регламентувати роздачу рангових маєтностей, внести деякі зміни у систему оренд, послабити наслідки надмірного феодалного визиску.⁵⁸

Закидаючи Мазепі антинародну спрямованість його політики, І. Огієнко, в той же час вважав, що дорікати за це гетьману безпідставно, і не тільки тому, що «панство є по світі всьому», а ще й тому, що саме цьому стану суспільства належала провідна роль в управлінні державою. Огієнко також підкреслював головну роль української шляхти у боротьбі за незалежність.⁵⁹

Нижчі верстви суспільства, як зазначав І. Огієнко, не мали творчої рушійної сили, нерідко виявляючи стихійність, неорганізованість, а часом, і руйнацію. «Юрба, що легко тягне у безодню», «товпа приносить певну зраду», — так охарактеризував учений роль народних мас, які в намаганні вибороти свої права нерідко йшли на крайні, незважені кроки.

Одночасно учений проводив думку про те, що між різними соціальними верствами суспільства і особливо між панством і простим народом існувала глибока «прірва» та «непрохідна яма». Страшним було те, що українське суспільство не було об'єднане спільною метою та загальнонаціональними інтересами. «Козацтво гналось за правами, поспільство кидалось на пана», а до «бунту» українська шляхта йшла сама.⁶⁰

Слід зазначити, що в історичній літературі є суттєві розбіжності в оцінці соціальної політики Мазепи. Майже всі вчені, визнаючи факт введення 2—3-денної панщини, зубожіння селян та подальше обмеження прав козацтва, пояснюють це різними причинами. Зокрема, О. Оглоблин вважав, що Мазепа лише продовжував політику І. Самойловича, а для запобігання великих селянських виступів та народного невдоволення застосовував «політику стримування державських апетитів», наслідком чого і стала регламентація законодавчим порядком певної норми, панщини.⁶¹ О. Лазаревський, навпаки, підкреслював, що Мазепа тільки зафіксував звичайний мінімальний розмір панщини, і його соціальна політика не мала ніякої системи, на чому наголошував свого часу Ф. Уманець.⁶² В. Сергійчук, розділяючи думку Ф. Уманця, зазначає, що Мазепа пильно слідкував, щоб не перебільшувалась панщина як 2 дні на тиждень, і щоб не було зловживань з боку козацької старшини щодо своїх підданих.⁶³ Зіставлення поглядів І. Огієнка з концепціями представників різних наукових шкіл показують, що вчений відстоював переконання народницької школи щодо ставлення Мазепи до народних мас, але в оцінці політичної орієнтації гетьмана був цілковитим при-

хильником державницького напрямку. Таке поєднання, на жаль, не завжди сприяло об'єктивності і неупередженості дослідження ученого, виявляючись часом в недовершеності наукової концепції.

Мазепа, у розумінні І. Огієнка, відкинувши модель соціально-економічних відносин, що утвердилися за час Національно-визвольної війни, фактично позбувся підтримки широких народних мас. Хоча його політика на теренах української культури була направлена на підтримку українського православ'я, подальший розвиток культурних установ, він не зміг об'єднати навколо себе ні українського духовенства, ні широкої верстви козацької старшини, що певною мірою зумовило його майбутню поразку. Продуманої церковної політики Мазепа, як вважав І. Огієнко, також не мав, а його меценатство набуло тільки особистого характеру. «Гетьман Мазепа справою самостійності Української Церкви реально цікавився мало, бо не міг. З вищою українською Ієрархією він взагалі ближче не дружився, і пускав її самопасом».⁶⁴

З прикрістю зазначав учений, що жертви, на які зважився Мазепа, не дали бажаного результату. Його трагедією було те, що в Україні його вчинки не змогли правильно зрозуміти і психологічно витримати. Тут дала себе знати та конспірація, з якою Мазепа проводив свою зовнішньо-політичну діяльність. «Край не був готов до бою!», — підсумував І. Огієнко.⁶⁵ Спільна мета та загальнонаціональні інтереси не об'єднали суспільство. Мазепа фактично залишився наодинці зі своїми найближчими однодумцями. Враховуючи досвід боротьби за державу за час Мазепа, І. Огієнко зробив аналітичний ретроспективний огляд подій не тільки з точки зору допущених помилок і прорахунків. Його висновки набувають актуального звучання та практичного значення для сучасності. «Заповіт» Мазепа збігається з історіософською оцінкою цієї доби самим ученим.

І. Огієнко визначив фактори, які мають, на його думку, значення для утвердження українського державотворення, а саме:

— майбутня доля української держави пов'язувалась тільки з демократичним шляхом політичного розвитку. Республіка та соборність — головні засади її існування;

— формування соборної нації, наявність у суспільстві єдності та злагоди;

— подолання релігійних чвар, духовно-релігійне об'єднання нації на засадах Православ'я;

— Україна в образному уявленні ученого це — «дуб високий», у якому все від «коріння» — до «верховіття» має бути православним. Українська Церква і Православна Віра — це основа держави;

— відродження минулої слави Києва як «Другого Єрусалима»;

— розвиток національної освіти та культури.

Джерела та література:

1 Іларіон Митр. Передмова // Наш бій за державність..., — С. 7.

2 Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К-, 1993. — 656 с.

3 Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа: Збірник у 2-ох томах. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 7.

4 Бантыш-Каменский Д. История Малой России..., — С. 356, 366.

5 Там само. — С. 369.

6 Там само. — С. 341, 362, 363, 369, 398.

- 7 Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год семнадцатый. Том LXI. — К., 1898. — С. 137, 398.
- 8 Там само. — С. 403.
- 9 Д. Дорошенко. Мазепа в історичній літературі і в житті... — С. 9 ; Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. — К., 1991. — С. 4; Куренівець М. Цінна, праця про гетьмана // Млиновецький Р. Гетьман Мазепа. В світлі фактів і дзеркалі історії. — Торонто: Printed by the Basilian Press, 1976. — С. 363; Литвак Б. Г. Гетман — злодей. Передмова до книги. // Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — С. 14.
- 10 Костомаров Н. Мазепа... — С. 320.
- 11 Там само. — С. 322.
- 12 Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці Костомарова // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. — К., 1994. — С. 132.
- 13 Крупницький Б. Мазепа в світлі психологічної методи // Мазепа — людина й історичний діяч. — К., 1991. — С. 33.
- 14 Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 201 ; його ж. : М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране... — С. 419.
- 15 Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм... — С. 419.
- 16 Небелок М. Мазепа в оцінці Вольтера // Іван Мазепа і Москва... — С. 120.
- 17 Volter Histoirt de Charle XII. Roi de Suede. — Paris, 1939. — P. 124.
- 18 Уманец Ф. Гетман Мазепа. Историческая монография. — Спб, 1897. — С. 47, 100,
- 19 Там само. — С. 79, 80.
- 20 Там само. — С. 124, 125.
- 21 Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа... — С. 35—36.
- 22 Смолій В. Іван Мазепа // — Володарі гетьманської бурави / Автор передмови В. А. Смолій. — К., — 1995. — С. 393.
- 23 Субгельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепа // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 125—129.
- 24 Горобець В. Мазепіана в науковому спадку Бориса Крупницького // Гетьман Іван Мазепа та його доба (До 285-річчя, від дня смерті) / Тези доповідей наукової конференції. — К., 1995. — С. 22—24.
- 25 Крупницький Б. Мазепа в світлі психологічної методи // Мазепа — людина й історичний діяч... — С. 36.
- 26 Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 47 ; Павленко С. О. Міф про Мазепу. — Чернівці, 1998.
- 27 Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. — К., 1993. — С. 174.
- 28 Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа... — С. 3; Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської бурави... — С. 385.
- 29 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа. — Вінніпег: Наша культура, 1961. — С. 63.
- 30 Там само. — С. 48—49.
- 31 Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа... — С. 64.
- 32 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва... — С. 12, 34—35, 37, 45; Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 54.
- 33 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 30—31.
- 34 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва... — С. 12—13.
- 35 Іларіон Митр. Книга нашого буття на чужині: Бережимо все своє рідне! Ідеологічно-історичні нариски. — Вінніпег, 1956. — С. 91.
- 36 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 77—78.
- 37 Там само. — С. 78.
- 38 Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа... — С. 30, 31, 33; Крупницький Б. Карл XII в старій і новій шведській історіографії // Мазепа... Т. 1. — С. 79, Лазаревский А. Заметки о Мазепе... — С. 402; Мацьків Т. Як була вирішена битва під Полтавою? // Іван Мазепа і Москва... — С. 55, 59.
- 39 Млиновецький Р. Гетьман Мазепа. В світлі фактів і дзеркалі історії... — С. 110-111.
- 40 Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. — Львів, 1917. — Ч. 26. — С. 24, 25.

- 41 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Н. І. — Париж — Торонто: Видання організації Оборони Чотирьох Свобід України (ООЧСУ) — Ліги Визволення України, 1960. — С. 352.
- 42 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 27, 28, 60—62.
- 43 Іларіон Митр. Святий Димитрій Туптало. Його життя й праця. Історично-літературна монографія. — Вінніпег. 1960. — С. 9.
- 44 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 54.
- 45 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 7.
- 46 Іларіон І. Розп'ятий Мазепа... — С. 25, 48 ; його ж; Святий Димитрій Туптало... — С. 12.
- 47 Уманец Ф. Гетман Мазепа... — С. 287.
- 48 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва; // Іван Мазепа і Москва... — С. 46; Його ж.: Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 270.
- 49 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 25, 62.
- 50 Там само. — С. 18, 25, 56, 68.
- 51 Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської бурави... — С. 390.
- 52 Маланюк Є. *Illustrissimus dominus Mazepa* — тло і постать, — К., 1991. — С. 15.
- 53 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 181, 214, 218—219, 294.
- 54 Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської бурави... — С. 392.
- 55 Уманец Ф. М. Гетман Мазепа... — С. 285.
- 56 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 54.
- 57 Там само. — С. 19, 22.
- 58 Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської бурави... — С. 390.
- 59 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 20, 23.
- 60 Там само. — С. 16, 19, 23, 52.
- 61 Оглоблин О. Іван Мазепа та його доба... — С. 94, 98, 99—100.
- 62 Лазаревский А. Заметки о Мазепе... — С. 143, 144; Уманец Ф. Гетман Мазепа... — С. 287.
- 63 Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа... — С. 35—36.
- 64 Іларіон Митр. Святий Димитрій Туптало... — С. 17.
- 65 Іларіон Митр. Розп'ятий Мазепа... — С. 49.

